

Wojciechowski, Mieczysław

"Polski ruch narodowy w Niemczech 1922-1939", Wojciech Wrzesiński, Poznań 1970 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 708-711

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

dagogicznej, lecz ukazują również podskórny nurt szkoły, szczególnie niebezpieczny dla nauczycieli z obywatelstwem polskim. Przykładem może być ukazany przez W. Knośałę udział nauczycieli w pracy zespołu kukielkowego „Bajka”, w prowadzeniu chórów, a także w pracy sportowej i harcerskiej. Autorka dokonała trafnej charakterystyki wielu mało znanych z literatury pamiętnikarskiej nauczycieli polskich jak Ryszarda Goetza, Konrada Sikory, Franciszka Sznarbacha i innych, dzięki którym poziom szkół polskich znacznie przewyższał niemieckie. Niepoślednią rolę odgrywały w tym procesie konferencje nauczycielskie. Do tej pory tak w literaturze pamiętnikarskiej, jak i w opracowaniach w niewielkim stopniu zwracano uwagę na metody nauczania i szkolenia nauczycieli polskich w Niemczech skupionych w tak zwanej Wspólnocie Pracy. Pod kierunkiem dyrektora Józefa Mozolewskiego nauczyciele doskonalili swe umiejętności pedagogiczne. Na uwagę zasługuje indywidualne traktowanie uczniów, zwłaszcza wkładany większy wysiłek w pracę z dziećmi zaniedbanymi.

Wspomnienia W. Knośały odtwarzają stopniowe narastanie nastroju szowinizmu wobec Polski i Polaków w ostatnich latach przed wojną i w czasie wojny i unaczyniają nam trudności, z jakimi spotykali się działacze i nauczyciele polscy w III Rzeszy. Szczególnie wzruszające są wątki mówiące o grupie kobiet, które pomimo aresztowania najbliższych, udzielały pomocy jeńcom polskim. Znaczną część książki zajmują losy autorki, jej rodziny, przyjaciół i nauczycieli ukazujące metody eks-terminacji inteligencji polskiej w obozach i więzieniach.

W końcowej części książki ukazała autorka pionierską pracę pedagogiczną kobiet w Gimnazjum Żeńskim w Olsztynie w latach 1945—1953. Książkę zamykają wspomnienia z wizyty w Niemieckiej Republice Federalnej. Klamrą spinającą wspomnienia jest postowie poświęcone tym Kaszubom i Warmiakom, którzy przypłacili życiem za walkę o szkołę polską na Pograniczu, Kaszubach, Powiślu i Warmii.

Przy staranniejszym opracowaniu redakcyjnym niewątpliwie udałoby się uniknąć wielu błędów rzeczowych, potknięć czy powtórzeń².

W sumie wspomnienia W. Knośały są lekturą interesującą, szkoda tylko, że nie obejmują całokształtu spraw, z którymi związane było życie autorki.

Zygmunt Lietz

Wojciech Wrześniński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922—1939*, Poznań 1970, ss. 431, Wydawnictwo Poznańskie.

Wojciech Wrześniński podjął się trudnego zadania przedstawienia dziejów polskiego ruchu narodowego w Niemczech od powstania Republiki Weimarskiej do wybuchu drugiej wojny światowej. Trudność ta polegała przede wszystkim na bardzo złożonej problematyce tematu, w którym obok dziejów polskiego ruchu narodowego istotne były przemiany zachodzące w okresie międzywojennym w Niemczech oraz ulegające częstym zmianom stosunki dwustronne polsko-niemieckie. Ukazanie się recenzowanej książki poprzedziły wszechstronne studia autora poświęcone

² Te ostatnie występują w odniesieniu do Ryszarda Knośały i Wojciecha Gromadeckiego. Nowy akapit od gwiazdki na stronach 97—100 ze względów tematycznych należałoby przenieść do rozdziału: *Szkola i nauczyciel na wsi warmińskiej* (s. 140). Nie Zjazd Polaków zza granicy, a Zjazd Światowych Związku Polaków Zagranicą. Nie Związek Zachodni, a Polski Związek Zachodni (ss. 69); nie pojechałem a pojechałam (ss. 64), nie *Sozialistische* a *Sozialistische* (ss. 170). Na ss. 89 przetłumaczono *Heimatdienst* jako Obrona Ojczyzny zamiast Służba Ojczyźnie. Nota bene w momencie, kiedy autorka podjęła pracę — Wschodnioniemiecka Służba Ojczyźnie już nie istniała. W tłumaczeniu *Bund Deutscher Osten* nie powinno być słowa obrona, występuje ono jedynie w założeniach statutowych. Autorka wymienia Polski Związek Zachodni jako finansujący pobyt polskich nauczycieli w internacie w Lesznie, gdy w rzeczywistości przed 1934 r. był to Związek Obrony Kresów Zachodnich. Przy wyjaśnieniu znaczenia *Horst-Wessel Lied* należało dodać, że jest to hymn hitlerowskich oddziałów szturmowych (SA).

położeniu Polaków w Niemczech po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Płomem tych studiów były liczne publikacje autora, z których na szczególną uwagę zasługuje praca o ruchu polskim na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939¹ oraz cykl artykułów dotyczących genety Związku Polaków w Niemczech (ZPwN) i kształtowania się jego założeń ideowo-politycznych².

Książka W. Wrzesińskiego została przygotowana w oparciu o szeroką i różnorodną podstawę źródłową przy równoczesnym wykorzystaniu całego dorobku drukowanego dotyczącego omawianego zagadnienia. Podkreślić należy przede wszystkim obszerną kwerendę archiwalną, którą objęto polskie archiwa centralne w Warszawie (Archiwum Akt Nowych, Centralne Archiwum Wojskowe), wojewódzkie (Poznań, Wrocław, Katowice, Bydgoszcz, Olsztyn, Opole), Zbiory specjalne Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie oraz archiwa w Niemieckiej Republice Demokratycznej (*Deutsches Zentralarchiv, Abteilung II Merseburg*) i Niemieckiej Republice Federalnej (*Politisches Archiv des Auswärtiges Amt, Bonn*). Ponadto w pracy wykorzystano w szerokim stopniu dzienniki i czasopisma (33 tytuły), wydawnictwa źródłowe (70 pozycji) oraz opracowania (283 pozycje). Tak szeroka baza źródłowa pozwoliła autorowi na przedstawienie polskiego ruchu narodowego w Niemczech na tle całokształtu polityki władz niemieckich wobec mniejszości narodowych w państwie oraz poczynań centralnych władz polskich w sprawie Polaków zamieszkujących na terenie Niemiec.

Praca została zbudowana na zasadzie chronologicznej, co nadaje całości układ przejrzysty, a równocześnie pozwala na prześledzenie dynamiki ruchu polskiego w Niemczech w poszczególnych okresach międzywojennego dwudziestolecia. Jedyнным odstępstwem od tej zasady jest rozdział I (*Rozmieszczenie i świadomość narodowa Polaków w Niemczech w okresie międzywojennym*), w którym autor przedstawił liczebność Polaków w Niemczech, główne skupiska polonijne oraz problem polskiej świadomości narodowej dla całego okresu międzywojennego. Już na przykładzie tego rozdziału widać trudności, z jakimi borykał się autor przy omawianiu poszczególnych problemów. Jako przykład można wymienić rozważania nad liczbą ludności polskiej zamieszkującej Niemcy. Należało tu uwzględnić tendencyjny charakter statystyk niemieckich oraz odpływ ludności polskiej do Polski (z terenów pogranicza) i państw zachodnich. Na podstawie żmudnych ustaleń archiwalnych określił autor liczbę i rozmieszczenie ludności polskiej w Niemczech w okresie międzywojennym w postaci szacunku minimalnego i maksymalnego. Zgodnie z tabelką liczba ta wahała się od 1 280 500 do 1 736 500 osób (s. 29).

Niemniej kapitalnym zagadnieniem jest sprawa świadomości narodowej ludności polskiej w Niemczech. Autor wskazał na znaczne zróżnicowanie poziomu świadomości narodowej Polaków i na tej podstawie wyróżnił wśród nich pięć zasadniczych grup, począwszy od osób posiadających ukształtowane poczucie świadomości narodowej aż po ludność pochodzenia polskiego deklarującą niemiecką przynależność narodową i posługującą się językiem niemieckim w życiu codziennym. Zagadnienie świadomości narodowej przedstawiono na tle polityki asymilacyjnej i germanizacyjnej prowadzonej przez władze niemieckie, szczególnie nasilonę po roku 1933.

Następne rozdziały dotyczą bezpośrednio tematu pracy, a więc prezentują polski ruch narodowy w Niemczech w poszczególnych okresach międzywojennego dwudziestolecia. Autor przedstawił polski ruch narodowy przede wszystkim w aspekcie działalności Związku Polaków w Niemczech (ZPwN) — naczelnej organizacji polskiej, którą słusznie należy uważać za koordynatora całokształtu życia polskiego w państwie niemieckim. Stąd też widać w pracy wyraźną tendencję do rozpatry-

¹ W. Wrzesiński, *Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939*, Poznań 1963.

² W. Wrzesiński, *Działalność polityczna Związku Polaków w Niemczech w latach 1922—1939*, w: *Polacy w Republice Weimarskiej i III Rzeszy*, Olsztyn 1965, ss. 43—68; tenże, *Geneza Związku Polaków w Niemczech*, Przegląd Zachodni, 1962, ss. 264—286; tenże, *Ze studiów nad kształtowaniem założeń ideowo-politycznych Związku Polaków w Niemczech (1922—1939)*, Zapiski Historyczne, 1968, z. 2, ss. 27—58.

wania problematyki ruchu narodowego polskiego w Niemczech na tle działalności ZPwN i jego agend.

Dużo uwagi poświęcił W. Wrześniński genezie ZPwN, przy czym sam moment powstania ZPwN poprzedził szczegółowymi rozważaniami na temat narodzin idei zjednoczenia ruchu polskiego w Niemczech jeszcze w warunkach Cesarstwa Niemieckiego. Tak więc autor omawia kolejne etapy na drodze do zjednoczenia w postaci Rady Narodowej (1913 r.) i Naczelnej Rady Ludowej (1918 r.) oraz analizuje słabości tych prób zjednoczeniowych. Należy podkreślić, że szczególnie w 1918 r. hasło zjednoczenia polskiego ruchu narodowego cieszyło się popularnością wśród ludności polskiej w Niemczech. Dowodzi tego szybki rozwój sieci polskich rad ludowych do momentu wybuchu powstania wielkopolskiego, które w pewnych częściach zaboru pruskiego (na przykład na Pomorzu) spełniały funkcję jednoczącą ruch polski do chwili powrotu tych ziem do Polski w 1920 r. Okres dyskusji na temat zjednoczenia polskiego ruchu narodowego w Niemczech skończył się w zasadzie z momentem powstania ZPwN (27 lipca 1922), przy czym głównymi inicjatorami zjednoczenia były ośrodki polonijne w Berlinie, na wychodźstwie i w Prusach Wschodnich. W krótkim czasie ZPwN okrzepł organizacyjnie i mimo licznych trudności stawianych przez władze niemieckie liczył w 1930 r. 45 000 członków płacących składki. Siła oddziaływania ZPwN wzrosła z chwilą powstania Związku Towarzystw Szkolnych w Niemczech (1922) i Związku Spółdzielni Śląskich (1927). Niezależnie od powyższego ZPwN przez cały okres swojej działalności był organizacją kadrową, a w jego szeregach grupował się najbardziej uświadomiony narodowo element polski.

Główne założenia programowe ZPwN zostały przedstawione w rozdziale III pracy. W programie ZPwN, który został ostatecznie sformułowany po 1926 r., najważniejszą uwagę poświęcono obronie ludności polskiej przed procesami asymilacji i germanizacji. W tym względzie program ZPwN kładł wielki nacisk na zapewnienie polskiemu ruchowi narodowemu odpowiednich praw, gwarantujących swobodny rozwój. W państwie zagadnień społecznych program stanął na pozycjach wojującego antykomunizmu, co w sposób zasadniczy zawężyło zasięg oddziaływania ZPwN. Na tym tle rozdziły się trudności w dotarciu ZPwN do części robotników polskich stykających się na co dzień z radykalnymi hasłami społecznymi Komunistycznej Partii Niemiec (KPD).

Kolejne rozdziały (IV—VII) przedstawiają sytuację w polskim ruchu narodowym w Niemczech w czterech okresach: 1923—1928, 1928—1932, 1933—1936, 1937—1939, które stanowią równocześnie etapy działalności ZPwN. W poszczególnych rozdziałach obrazowano główne kierunki działania ZPwN na tle przemian zachodzących w życiu politycznym Niemiec. Tak więc należy odnotować, że w okresie Republiki Weimarskiej ZPwN prowadził na wielu płaszczyznach akcję ofensywną. Dzięki inicjatywie ZPwN, w 1924 r. powstał Związek Mniejszości Narodowych w Niemczech, nawiązano bliskie kontakty z rządzącym w Polsce obozem sanacyjnym (po 1926 r.) oraz zorganizowano prywatne szkolnictwo polskie (od 1928 r.). W okresie do 1933 r. odnotować także należy aktywny udział ZPwN w wyborach parlamentarnych i samorządowych, aczkolwiek wyniki wyborów parlamentarnych nie satysfakcjonowały strony polskiej (nie zdobyto ani jednego mandatu poselskiego do Reichstagu). Po 1933 r. warunki działania polskiego ruchu narodowego w Niemczech uległy radykalnej zmianie. W tym okresie nastąpiło szczególne nasilenie polityki asymilacyjnej i germanizacyjnej władz niemieckich wobec ludności polskiej, przy czym podkreślić trzeba, że deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z 24 stycznia 1934 r. nie wpłynęła w sposób istotny na poprawę położenia Polaków w Niemczech. Niepowodzeniem skończyły się próby podjęte przez rząd polski, który drogą porozumień bilateralnych usiłował zapewnić polskiemu ruchowi narodowemu w Niemczech ograniczoną chociażby swobodę działania. Efektem tych dążeń władz polskich była deklaracja polsko-niemiecka z 5 listopada 1937 r. regulująca sporne kwestie mniejszościowe w Polsce i Niemczech, przy czym należy podkreślić, że strona niemiecka nie respektowała poszczególnych postanowień deklaracji.

W ostatnich latach pokoju nastąpiło wyraźne ożywienie działalności ZPwN, co zastręguje na szczególne podkreślenie i z tej racji, że jest to okres wzrostu prześla-

dowań ruchu polskiego w Niemczech. W tych trudnych chwilach ZPwN wystąpił z hasłami zjednoczenia całego ruchu polskiego w Niemczech, co znalazło dobitne podkreślenie w historycznym Kongresie Polaków w Niemczech (Berlin 8 III 1938) zakończonym uchwaleniem „Prawd Polaków”. W przededniu wybuchu wojny nastąpiło zupełne ograniczenie działalności ZPwN, a jego przywódcy i członkowie stali się obiektem licznych szykan ze strony hitlerowców. W dniu 4 września 1939 r. władze niemieckie wydały zakaz działalności ZPwN i innych organizacji polskich na terenie Niemiec. Wśród Polaków policja przeprowadziła planowo masowe aresztowania zakończone zesłaniem zatrzymanych do obozów koncentracyjnych.

Studium W. Wrzesińskiego jest monograficznym opracowaniem dziejów Związku Polaków w Niemczech na tle całokształtu polskiego ruchu narodowego. Z tej racji autor potraktował marginesowo te nurty w polskim ruchu narodowym, które nie wiązały się bezpośrednio z działalnością ZPwN. To celowe zawężenie przez autora tematyki pracy jest w pełni uzasadnione merytorycznie, ale na tej podstawie można wysunąć szereg postulatów badawczych, których realizacja byłaby ważnym uzupełnieniem naszej wiedzy o polskim ruchu narodowym w Niemczech w omawianym okresie. Wymienione postulaty badawcze dotyczą przede wszystkim polskich organizacji robotniczych (np. Polskiej Partii Socjalistycznej w Niemczech, Centralnego Związku Zawodowego) oraz kulturalno-oświatowych i sportowych (chóry, teatry amatorskie, biblioteki), których udział w procesie kształtowania się świadomości narodowej Polaków jest bezsporny.

Cennym uzupełnieniem pracy byłaby mapa obrazująca geografiię wpływów ZPwN na terenie państwa niemieckiego z zaznaczeniem granic dzielnic oraz wymienieniem powiatów i miejscowości, w których występowały lokalne organizacje ZPwN. Tak opracowana mapa stanowiłaby plastyczny wyraz treści podanych przez autora. Ponadto należy żałować, że nie udało się autorowi — jak można sądzić z powodu braku odpowiednich materiałów źródłowych — przedstawić stosunku ludności polskiej zamieszkującej Niemcy do żądań niemieckich skierowanych pod adresem władz polskich w końcu 1938 r. i w roku następnym (sprawa Gdańska i eksterytorialnej autostrady przez Pomorze do Prus Wschodnich). Wyjaśnienie tej sprawy byłoby ważnym momentem obrazującym postawę Polaków w Niemczech wobec zagrożonej ojczyzny.

Z drobnych uwag natury redakcyjnej należałoby wymienić nieściśłość występującą na stronie 250, gdzie data wyborów do *Reichstagu* występuje w dwóch wersjach (5 i 6 marca 1933 r.), natomiast na stronie następnej podano jedynie wyniki wyborów do sejmiku Prus z pominięciem wyników wyborów do *Reichstagu*. Uderza ponadto w pracy niejednorodność przy stosowaniu skrótów na oznaczenie partii niemieckich. W pracy występują na przemian skróty spolszczonych nazw partii (np. SPN — Socjaldemokratyczna Partia Niemiec, KPN — Komunistyczna Partia Niemiec) oraz niemieckich nazw partii (SPD, KPD, NSDAP). Nie wydaje się celowe polszczenie niemieckich nazw partii, tym bardziej że w literaturze polskiej i obcej powszechnie stosuje się skróty oryginalnych nazw partii niemieckich.

Praca Wojciecha Wrzesińskiego stanowi najpełniejsze w dotychczasowej literaturze historycznej opracowanie dziejów polskiego ruchu narodowego w Niemczech w okresie międzywojennym. Książka jest wybitnym osiągnięciem naukowym i stawia jej autora w rzędzie najlepszych znawców stosunków polsko-niemieckich w okresie międzywojennym.

Mieczysław Wojciechowski

Władysław Gębik, *Z diabłami na ty. (W obozach Tapiau, Hohenbruch, Stuttgart, Sachsenhausen i Gusen)*, Gdańsk 1972, ss. 332, nrb. 1, ilustr. 14. Wydawnictwo Morskie.

Nowa książka Władysława Gębika stanowi znacznie rozszerzone i metodycznie uporządkowane wspomnienia obozowe tego autora, we fragmentach opubli-